

भारतीय राष्ट्रवाद : ऐतिहासिक उत्क्रांती, वैचारिक वादविवाद आणि समकालीन आव्हानांचा चिकित्सक अभ्यास

विशाल आनंदराव वाहेवळ Research Student, DSM Collage, Parbhani (SRTMUN)

vishalwahewal@gmail.com Mob:7066875358

सारांश (Abstract)

भारतीय राष्ट्रवाद हा आधुनिक भारताच्या राजकीय, सामाजिक आणि वैचारिक इतिहासातील एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. ब्रिटिश वसाहतवादी सत्तेविरुद्धच्या संघर्षातून भारतीय राष्ट्रवादाचा उगम झाला आणि कालांतराने तो बहुआयामी, समावेशक आणि लोकशाहीवादी स्वरूपात विकसित झाला. पाश्चात्य राष्ट्रवाद बहुधा भाषिक किंवा वांशिक एकात्मतेवर आधारित असताना भारतीय राष्ट्रवाद विविधतेत एकता या तत्त्वावर उभा राहिला.

या संशोधन लेखात भारतीय राष्ट्रवादाची ऐतिहासिक उत्क्रांती, त्यासंबंधी उद्भवलेले वैचारिक वादविवाद, तसेच समकालीन काळातील त्यासमोरील प्रमुख आव्हाने यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये उदारमतवादी, सांस्कृतिक, धर्मनिरपेक्ष, उपेक्षितवादी (Subaltern) आणि प्रादेशिक दृष्टिकोनांचा विचार केला आहे. लेखाच्या शेवटी भारतीय राष्ट्रवाद अधिक समावेशक आणि संविधाननिष्ठ कसा राहू शकतो याविषयी शिफारशी दिल्या आहेत.

प्रस्तावना (Introduction)

‘राष्ट्रवाद’ ही संकल्पना राष्ट्राशी असलेली निष्ठा, सामूहिक ओळख आणि स्वातंत्र्याची आकांक्षा यांवर आधारित आहे. भारतात राष्ट्रवादाचा उदय हा नैसर्गिक किंवा वांशिक ऐक्यावर आधारित नसून वसाहतवादी शोषणाविरुद्धच्या संघर्षातून झाला. ब्रिटिश सत्तेच्या आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक परिणामांनी भारतीय समाजात राष्ट्रीय जाणीव निर्माण केली.

भारतीय राष्ट्रवादाचे वैशिष्ट्य असे की, तो विविध भाषा, धर्म, जाती, परंपरा आणि प्रदेश यांना एकत्रित करणारा होता. त्यामुळे भारतीय राष्ट्रवाद हा बहुविधतेवर आधारलेला राष्ट्रवाद मानला जातो.

या लेखात भारतीय राष्ट्रवादाच्या विकासाची प्रक्रिया, त्यातील विचारप्रवाह आणि आजच्या काळातील त्याची स्थिती यांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

पारिभाषिक शब्द (Key Terms)

1. **राष्ट्रवाद (Nationalism)** – राष्ट्राशी निष्ठा आणि एकात्मतेची भावना.
2. **राष्ट्र-राज्य (Nation-State)** – एकसंध राष्ट्रीय ओळखीवर आधारित सार्वभौम राज्य.
3. **नागरिक राष्ट्रवाद (Civic Nationalism)** – संविधानिक मूल्ये आणि नागरिकत्वावर आधारित राष्ट्रवाद.
4. **सांस्कृतिक राष्ट्रवाद (Cultural Nationalism)** – समान सांस्कृतिक, धार्मिक किंवा ऐतिहासिक वारशावर आधारित राष्ट्रवाद.
5. **धर्मनिरपेक्षता (Secularism)** – राज्य आणि धर्म यांचे विभाजन व सर्व धर्मांना समान वागणूक.
6. **बहुविधता (Pluralism)** – विविधतेचा स्वीकार आणि सन्मान.
7. **सामुदायिकता (Communalism)** – धार्मिक ओळखांवर आधारित राजकारण.

उद्दिष्टे (Objectives)

1. भारतीय राष्ट्रवादाच्या ऐतिहासिक उत्क्रांतीचा अभ्यास करणे.
2. राष्ट्रवादासंबंधी उद्भवलेल्या प्रमुख वादविवादांचे विश्लेषण करणे.
3. सामाजिक सुधार चळवळींचा राष्ट्रवादावर झालेला प्रभाव तपासणे.
4. समकालीन काळातील राष्ट्रवादासमोरील आव्हानांचे परीक्षण करणे.
5. समावेशक राष्ट्रवादासाठी आवश्यक उपाय सुचविणे.

गृहितके (Hypotheses)

1. भारतीय राष्ट्रवादाचा उगम प्रामुख्याने वसाहतवादी सत्तेविरुद्धच्या संघर्षातून झाला.
2. वैचारिक विविधता ही भारतीय राष्ट्रवादाची ताकद असून तीच त्यातील मतभेदांची कारणेही आहेत.

3. सामाजिक व आर्थिक विषमता ही राष्ट्रवादासमोरील प्रमुख आव्हाने आहेत.
4. संविधाननिष्ठ व लोकशाहीवादी राष्ट्रवाद भारतीय एकात्मतेसाठी अत्यावश्यक आहे.

विषय विवेचन (Main Discussion)

1. भारतीय राष्ट्रवादाची ऐतिहासिक उत्क्रांती : सखोल विश्लेषण

भारतीय राष्ट्रवादाचा विकास हा एका रेषीय प्रक्रियेत न होता विविध सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि राजकीय घटकांच्या परस्परसंवादातून झाला. त्यामुळे त्याची उत्क्रांती समजून घेण्यासाठी प्रत्येक टप्प्याचे स्वतंत्र विश्लेषण आवश्यक ठरते.

(अ) वसाहतवाद आणि राष्ट्रीय चेतनेची निर्मिती

ब्रिटिश सत्तेच्या आगमनानंतर भारतात आधुनिक प्रशासन, रेल्वे, टपाल व्यवस्था, मुद्रणप्रणाली आणि इंग्रजी शिक्षण यांचा प्रसार झाला. जरी हे सर्व उपाय ब्रिटिश हितासाठी होते, तरी त्यांनी भारतात एक प्रकारची भौगोलिक आणि बौद्धिक एकात्मता निर्माण केली.

इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतीय तरुणांना युरोपमधील उदारमतवाद, लोकशाही, स्वातंत्र्य, समानता आणि राष्ट्रवाद यांसारख्या संकल्पना परिचित झाल्या. जॉन लॉक, रूसो, मिल यांसारख्या विचारवंतांच्या संकल्पनांनी भारतीय बुद्धिजीवींना प्रेरणा दिली.

त्याचवेळी ब्रिटिश आर्थिक धोरणामुळे स्थानिक उद्योगांचा ऱ्हास झाला. दादाभाई नौरोजींनी मांडलेला 'निचरा सिद्धांत' (Drain Theory) हा भारतीय राष्ट्रवादाच्या आर्थिक आधाराचा महत्त्वाचा घटक ठरला.

यातून पुढील विचार स्पष्ट झाला —

ब्रिटिश सत्ता ही भारताच्या राजकीय आणि आर्थिक प्रगतीस अडथळा आहे.

(आ) सामाजिक-सुधार चळवळी आणि राष्ट्रवाद

भारतीय राष्ट्रवादाची पायाभरणी सामाजिक सुधार चळवळींनी केली.

राजा राममोहन रॉय यांनी सतीप्रथेच्या विरोधात आंदोलन केले. महात्मा फुले यांनी शूद्र-अतिशूद्रांच्या शिक्षणासाठी कार्य केले. स्वामी विवेकानंद यांनी भारतीय सांस्कृतिक आत्मविश्वास जागवला.

या सुधारकांनी पुढील गोष्टी स्पष्ट केल्या:

1. राष्ट्रनिर्मितीसाठी सामाजिक समता आवश्यक आहे.
2. शिक्षण हे राष्ट्रीय प्रगतीचे साधन आहे.
3. आत्मसन्मान आणि सांस्कृतिक जागृती ही राष्ट्रीय ओळखीची पायाभूत तत्त्वे आहेत.

म्हणूनच भारतीय राष्ट्रवाद हा केवळ राजकीय चळवळ नव्हता, तर तो सामाजिक परिवर्तनाशी निगडित होता.

(इ) राजकीय संघटनांची स्थापना आणि राष्ट्रीय एकात्मता

१८८५ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली. ही घटना भारतीय राष्ट्रवादाच्या संघटित टप्प्याची सुरुवात होती. प्रारंभी काँग्रेसचा उद्देश ब्रिटिश प्रशासनाशी संवाद साधून सुधारणा मागणे हा होता. परंतु हळूहळू ती राष्ट्रीय व्यासपीठ बनली. काँग्रेसने भारतातील विविध प्रांतांतील लोकांना एकत्र आणले. विविध भाषा आणि धर्म असलेल्या लोकांमध्ये राजकीय संवाद सुरू झाला.

यातून "भारत" ही राजकीय एकक म्हणून दृढ होत गेली.

(ई) जहाल राष्ट्रवाद आणि सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन

बंगाल विभाजन (१९०५) हा भारतीय राष्ट्रवादातील निर्णायक टप्पा होता. स्वदेशी आणि बहिष्कार चळवळींनी राष्ट्रवादाला व्यापक लोकाधार दिला.

लोकमान्य टिळकांनी गणेशोत्सव आणि शिवजयंतीसारख्या सार्वजनिक उत्सवांद्वारे राष्ट्रवादाला सांस्कृतिक अधिष्ठान दिले.

या काळात पुढील गोष्टी स्पष्ट झाल्या:

- राष्ट्रवाद केवळ बुद्धिजीवींमध्ये मर्यादित राहणार नाही.
- सांस्कृतिक प्रतीकांद्वारे जनजागृती शक्य आहे.
- स्वराज्याची मागणी स्पष्टपणे पुढे आली.

(उ) गांधीवादी राष्ट्रवाद : समावेशकता आणि जनआंदोलन

महात्मा गांधींनी भारतीय राष्ट्रवादाला नवे स्वरूप दिले.

त्यांनी राष्ट्रवादाला ग्रामीण भारताशी जोडले. सत्याग्रह, अहिंसा आणि असहकार ही तत्त्वे केवळ राजकीय साधने नव्हती, तर ती नैतिक अधिष्ठान होती.

गांधीवादी राष्ट्रवादाचे वैशिष्ट्य:

1. सर्व धर्मांचा सन्मान
2. अस्पृश्यतेविरुद्ध लढा
3. स्त्रियांचा सहभाग
4. ग्रामस्वराज्याची संकल्पना

यामुळे राष्ट्रवादाचा लोकशाही विस्तार झाला.

(ऊ) फाळणी आणि राष्ट्रवादाचे पुनर्मूल्यांकन

१९४७ मधील फाळणीने भारतीय राष्ट्रवादासमोर गंभीर प्रश्न निर्माण केले. धर्माच्या आधारे देशाचे विभाजन झाले.

यातून दोन महत्त्वाचे प्रश्न उद्भवले:

1. राष्ट्राची ओळख धर्मावर आधारित असावी का?
2. बहुधर्मीय समाजात एकात्मता कशी राखावी?

भारतीय संविधानाने धर्मनिरपेक्षतेचा स्वीकार करून समावेशक राष्ट्रवादाचा मार्ग निवडला.

2. भारतीय राष्ट्रवादातील प्रमुख वादविवाद

भारतीय राष्ट्रवाद एकसंध नसून विविध विचारप्रवाहांचा संगम आहे.

(अ) नागरिक राष्ट्रवाद विरुद्ध सांस्कृतिक राष्ट्रवाद

नागरिक राष्ट्रवाद संविधानिक मूल्यांवर आधारित आहे — समान नागरिकत्व, कायद्यापुढील समानता, लोकशाही. सांस्कृतिक राष्ट्रवाद भारताच्या प्राचीन सभ्यता, परंपरा आणि धार्मिक वारशावर भर देतो.

वादाचा केंद्रबिंदू असा आहे की —

भारताची ओळख प्रामुख्याने संविधानिक आहे की सांस्कृतिक?

दोन्ही दृष्टिकोण भारतीय राष्ट्रवादात प्रभावी राहिले आहेत.

(आ) धर्मनिरपेक्षता विरुद्ध धार्मिक ओळख

भारतीय राज्यघटना सर्व धर्मांना समान मानते. परंतु राजकारणात धार्मिक ओळखींचा प्रभाव वाढत आहे. धर्मनिरपेक्षतेची भारतीय संकल्पना पाश्चात्य संकल्पनेपेक्षा वेगळी आहे. येथे राज्य सर्व धर्मांपासून समान अंतर राखते, परंतु आवश्यक तेथे हस्तक्षेपही करते.

हा वाद भारतीय राष्ट्रवादाच्या स्वरूपावर सतत परिणाम करतो.

(इ) उपेक्षित दृष्टिकोन

Subaltern अभ्यासकांनी असा प्रश्न उपस्थित केला की स्वातंत्र्य चळवळीत शेतकरी, आदिवासी, दलित आणि स्त्रियांचे योगदान योग्यरीत्या मान्य केले गेले आहे का?

त्यांच्या मते राष्ट्रवादाचे पारंपरिक इतिहासलेखन उच्चभू वर्गाच्या नेतृत्वावर केंद्रित आहे.

हा वाद राष्ट्रवाद अधिक लोकाभिमुख करण्यासाठी महत्त्वाचा ठरतो.

(ई) राष्ट्रवाद आणि संघराज्यवाद

भारत संघराज्यीय रचनेचा देश आहे. भाषिक राज्यरचना (१९५६) ही प्रादेशिक ओळख मान्य करण्याचे उदाहरण आहे. संघराज्यवादामुळे राष्ट्रीय एकात्मता बळकट झाली, कारण विविधतेला मान्यता देण्यात आली. तथापि, केंद्र-राज्य संबंधांतील तणाव कधी कधी राष्ट्रवादावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतात.

3. समकालीन आव्हाने : सखोल चर्चा

(अ) सामाजिक विषमता आणि आर्थिक असमानता

जागतिकीकरणानंतर आर्थिक वाढ झाली असली तरी विषमता वाढली आहे. बेरोजगारी, ग्रामीण संकट, शहरी-ग्रामीण दरी ही राष्ट्रवादासाठी गंभीर आव्हाने आहेत. जर विकास सर्वसमावेशक नसेल तर राष्ट्रीय एकात्मता कमकुवत होऊ शकते.

(आ) ओळख-राजकारण (Identity Politics)

जात, धर्म, भाषा आणि प्रादेशिक ओळखींच्या आधारे राजकीय संघटन वाढली आहे. ही प्रक्रिया लोकशाहीचा भाग असली तरी अतिरेक झाल्यास राष्ट्रवाद विभाजित होऊ शकतो.

(इ) माहिती तंत्रज्ञान आणि डिजिटल राष्ट्रवाद

सोशल मीडिया राष्ट्रवादाचा प्रसार वेगाने करतो. परंतु त्याचबरोबर चुकीची माहिती, द्वेषपूर्ण भाष्य आणि धुवीकरणही वाढवतो. डिजिटल माध्यमांचा जबाबदारीने वापर आवश्यक आहे.

(ई) जागतिकीकरण आणि सांस्कृतिक आव्हाने

जागतिक संस्कृतीच्या प्रभावामुळे स्थानिक ओळखींवर परिणाम होतो. भारतीय राष्ट्रवादाला जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत संतुलन साधावे लागते — आर्थिक खुलेपणा आणि सांस्कृतिक जतन यामध्ये.

(उ) पर्यावरण आणि विकास

पर्यावरणीय संकटे, हवामान बदल, संसाधनांचा ऱ्हास हे नवे राष्ट्रीय प्रश्न आहेत. राष्ट्रवाद केवळ सांस्कृतिक किंवा राजकीय नसून पर्यावरणीय जबाबदारीशीही जोडला जात आहे.

4. भारतीय राष्ट्रवादाचे सामर्थ्य

1. मजबूत संविधान
2. स्वतंत्र न्यायपालिका
3. सक्रिय माध्यमे
4. बहुपक्षीय लोकशाही
5. सांस्कृतिक सहिष्णुता

ही सर्व तत्त्वे भारतीय राष्ट्रवादाला टिकवून ठेवतात.

निष्कर्षात्मक निरीक्षण

भारतीय राष्ट्रवाद हा स्थिर न राहता सतत विकसित, गतिमान आणि परिवर्तनशील होणारा विचारप्रवाह आहे. त्याच्या उत्क्रांतीत संघर्ष, वादविवाद आणि परिवर्तन यांचा समावेश आहे. आजच्या काळात भारतीय राष्ट्रवादामोर असलेली आव्हाने गंभीर असली तरी संविधानिक मूल्ये, लोकशाही आणि बहुविधतेचा स्वीकार यामुळे समावेशक दृष्टिकोन स्वीकारल्यास राष्ट्रीय एकात्मता अधिक बळकट होऊ शकते आणि भारतीय राष्ट्रवाद अधिक परिपक्व होऊ शकतो.

शिफारशी (Recommendations)

1. संविधानिक मूल्यांवर आधारित नागरिक शिक्षण बळकट करणे.
2. सामाजिक आणि आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी प्रभावी धोरणे राबविणे.
3. धार्मिक व सांस्कृतिक संवाद वाढविणे.
4. डिजिटल साक्षरता वाढवून दिशाभूल रोखणे.
5. संघराज्यीय सहकार्य मजबूत करणे.

Bibliography (Chicago Style)

◆ **English References**

- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Rev. ed. London: Verso, 2006.
- Brass, Paul R. *The Politics of India Since Independence*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

- Chandra, Bipan. India's Struggle for Independence, 1857–1947. New Delhi: Penguin Books, 1989.
  - Chandra, Bipan. Nationalism and Colonialism in Modern India. New Delhi: Orient Longman, 1979.
  - Guha, Ranajit, ed. Subaltern Studies I: Writings on South Asian History and Society. Delhi: Oxford University Press, 1982.
  - Guha, Ramachandra. India After Gandhi: The History of the World's Largest Democracy. New Delhi: Picador India, 2007.
  - Hansen, Thomas Blom. The Saffron Wave: Democracy and Hindu Nationalism in Modern India. Princeton: Princeton University Press, 1999.
  - Jaffrelot, Christophe. The Hindu Nationalist Movement and Indian Politics. New Delhi: Penguin Books, 1996.
  - Nehru, Jawaharlal. The Discovery of India. New Delhi: Oxford University Press, 1981.
  - Sarkar, Sumit. Modern India: 1885–1947. New Delhi: Macmillan, 1983.
  - Sen, Amartya. The Argumentative Indian: Writings on Indian History, Culture and Identity. New Delhi: Allen Lane, 2005.
  - Thapar, Romila. The Past as Present: Forging Contemporary Identities Through History. New Delhi: Aleph Book Company, 2014.
  - Government of India. The Constitution of India. New Delhi: Government of India Press, 1950.
- ◆ **मराठी संदर्भग्रंथ**
- चंद्र, बिपिन. भारताचा स्वातंत्र्य संघर्ष. नवी दिल्ली: पेंग्विन प्रकाशन, 1990.
  - सरकार, सुमित. आधुनिक भारत (1885–1947). नवी दिल्ली: मॅकमिलन, 1985.
  - गुहा, रामचंद्र. गांधीनंतरचा भारत (मराठी अनुवाद). पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस, 2012.
  - ठापर, रोमिला. इतिहास आणि ओळख राजकारण (मराठी अनुवाद). पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स, 2016.
  - पानसरे, गोविंद. शिवाजी कोण होता? कोल्हापूर: लोकवाङ्मय गृह, 1996.
  - फुले, ज्योतिराव. गुलामगिरी. पुणे: विविध आवृत्त्या.
  - आंबेडकर, डॉ. बाबासाहेब. जातिभेदाचा उच्छेद. मुंबई: महाराष्ट्र शासन प्रकाशन, विविध आवृत्त्या.
  - भारत सरकार. भारताचे राज्यघटना (The Constitution of India). नवी दिल्ली: भारत सरकार प्रकाशन, 1950.